

PANAŠŪS AR SKIRTINGI? DVI KRIKŠČIONIŠKOS BENDRUOMENĖS PAGONIŠKAME VILNIUJE

Rytis Jonaitis, Irma Kaplūnaitė

Abstract

In the 13th and 14th centuries, Lithuania's neighbours were already Christians: Orthodox to the east, Catholics to the north and south. Members of these two branches of Christianity met in pagan Vilnius, which was already looking at choosing a new faith. By consolidating historical, archaeological, architectural and geological sources, this article explores the reasons for and the circumstances of Christian settlement in pagan Vilnius, analyses the living spaces of both communities, and aims to determine the importance of Christians and the changes to their role in developing Vilnius. Differences between the Orthodox and Catholic communities are emphasised, but points of connection between the two communities are also sought. The position of Christians in the town reflects the generic state of emerging Vilnius, is inseparably intertwined with shifts in its history, and also shows how Lithuania's rulers wavered between the Latin and Greek rites.

Key words: Medieval Vilnius, pagans, Christians, 'Civitas Rutenica', 'German Town'.

75

Anotacija

XIII–XIV a. Lietuvos kaimynai jau buvo krikščionys: rytuose stačiatikiai, šiaurėje ir pietuose katalikai. Šių dviejų krikščioniškų srovių atstovai susidūrė pagoniškame, bet jau svyruojančiame tarp naujo tikėjimo pasirinkimo Vilniuje. Šiame straipsnyje, sujungus į visumą istorinius, archeologinius, architektūrinius, geologinius šaltinius, tiriamos krikščionių kūrimosi pagoniškame Vilniuje priežastys ir aplinkybės, analizuojamos abiejų bendruomenių gyvenamos teritorijos mieste, taip pat siekiama nustatyti krikščionių reikšmę ir jų vaidmens pokyčius besikuriančiame Vilniuje. Akcentuojami stačiatikių ir katalikų bendruomenių skirtumai ir kartu ieškoma abiejų bendruomenių jungties taškų. Krikščionių padėties mieste ypatumai atskleidžia apskritai besikuriančio Vilniaus situaciją, iliustruoja miesto istorijos kaitą ir kartu rodo Lietuvos valdovų svyravimą tarp lotyniškųjų ir graikiškų apeigų krikšto bei yra neatsiejamai susipynusi su miesto istorija.

Pagrindiniai žodžiai: viduramžių Vilnius, pagonys, krikščionys, *Civitas Rutenica*, Vokiečių miestas.

Rytis Jonaitis, dr., research fellow, Lithuanian Institute of History, Urban Research Department, Kražių g. 5, LT-01108 Vilnius, Lithuania. E-mail: archjonaitis@gmail.com

Irma Kaplūnaitė, dr., research fellow, Lithuanian Institute of History, Urban Research Department, Kražių g. 5, LT-01108 Vilnius, Lithuania. E-mail: irma.kaplunaite@gmail.com

Viduramžių Lietuva neišvengiamai suvokiama kaip šalis tarp Rytų ir Vakarų. Suprantama, čia akcentuojama ne tiek šalies geografinė padėtis, kiek geopolitinė situacija. XIII–XIV a. Lietuvos kaimynai jau buvo krikščionys: rytuose stačiatikiai, šiaurėje ir pietuose katalikai. Šių dviejų krikščioniškų srovių atstovai susidūrė pagoniškame, bet jau svyruojančiame tarp naujo tikėjimo pasirinkimo, Vilniuje. Stačiatikiai buvo artimi kaimynai, į Lietuvą einantys taikiai, kaip didžiųjų kunigaikščių pavaldiniai. Tuo tarpu katalikai visų pirma siejami su „ugnimi ir kalaviju“. Taigi iš pirmo žvilgsnio krikščioniškas bendruomenes Vilniuje sieja tik atvykėlių statusas. Iškyla klausimas, ar jos pagoniškame XIII a. pab. – XIV a. Vilniuje tikrai buvo tokios skirtingos, ar vis dėlto galima rasti šių bendruomenių sąlyčio taškų? Šiame straipsnyje pasirinktas būdas nagrinėti krikščioniškas bendruomenes jas lyginant, iškeliant jų kūrimosi pagoniškame Vilniuje skirtumus (aplinkybių, kūrimosi pobūdžio, lokalizacijos, reikšmės). Nors duomenų apie realiai egzistavusią priešpriešą tarp bendruomenių neturime, šiuo atveju kalbame ne apie buvusį konfliktą, o apie dviejų žmonių bendruomenių skirtumų, kuriantis pagoniškame Vilniuje, paiešką. Palyginimas leidžia aiškiau atskleisti kiekvienos iš šių bendruomenių istoriją ir vaidmenį Vilniuje, kartu išryškina buvusius panašumus.

Stačiatikių ir katalikų bendruomenių padėties mieste ypatumai atskleidžia besikuriančio Vilniaus situaciją apskritai, iliustruoja miesto istorijos kaitą ir kartu besikeičiančią užsienio politiką. Be to, kintanti dviejų krikščioniškų bendruomenių situacija Vilniuje labai gerai atskleidžia Lietuvos valdovų svyravimą tarp lotynų ir graikiškų apeigų krikšto ir yra neatsiejamai susipynusi su miesto istorija.

XIII a. antrosios pusės – XIV a. politinis Lietuvos fonas istoriografijoje gana išsamiai nagrinėtas. Pagrindinis dėmesys skirtas didžiųjų kunigaikščių vykdytai Rytų–Vakarų politikai, kovoms su Ordinu, šalies vidaus politinės istorijos pokyčiams ir pan.¹ Kalbant konkrečiai apie atvykėlius krikščionis Vilniuje, ši tema taip pat sulaukė dėmesio, pradėdant maldos namų klausimais, baigiant pirmaisiais bandymais apibrėžti abiejų bendruomenių gyvenamas teritorijas². Tačiau dažniausiai koncentruojamasi ties vadinamąja politine istorija, o ne ties atvykėlių kasdienybės analize. Tokių tyrimų pobūdį iš esmės nulėmė turimi itin negausūs istoriniai šaltiniai, kurie leistų kalbėti apie stačiatikius ir katalikus Vilniuje. Paprastai operuojama Lietuvos didžiojo kunigaikščio (toliau – Ldk) Gedimino laiškais (kalbant apie pirmuosius katalikus Vilniuje) ir Vygando Marburgiečio „Naujają Prūsijos kroniką“ (kalbant apie *Rusėnų* miestą)³.

¹ Plg. naujausią istoriografiją: BARONAS, Darius; DUBONIS, Artūras; PETRAUSKAS, Rimvydas. *XIII a. – 1385 m.: valstybės iškilimas tarp Rytų ir Vakarų* (Lietuvos istorija, t. III). Ats. red. Artūras DUBONIS. Vilnius, 2011.

² Platesnį abiejų krikščioniškų bendruomenių Vilniuje istoriografijos aptarimą žr. JONAITIS, Rytis. *Civitas Rutenica Vilniuje XIII–XV a.* Disertacija. Klaipėda, 2013, p. 6–15, KAPLŪNAITĖ, Irma. *Vilniaus miesto katalikiškoji dalis XIV–XVI amžiaus pradžioje.* Disertacija. Klaipėda, 2015, p. 12–31.

³ Šioje kronikoje pirmą kartą paminėtas terminas *Civitas Rutenica*, žr.: VYGANDAS Marburgietis. *Naujoji Prūsijos kronika*. Red. Kęstutis GUDMANTAS. Vilnius, 1999, p. 185.

Šią daugiausia istorinių šaltinių pobūdžio nulemtą tyrimų kryptį dabartiniu metu papildyti leidžia archeologiniai duomenys⁴. Būtent archeologiniai duomenys įgalina patikslinti (ar naujai nustatyti) įvairių procesų chronologiją, sužinoti apie bendruomenių gyvenamas erdves, jų kūrimosi ypatumus. Kartu jie leidžia daryti kai kurias išvadas apie kiekvienos iš šių bendruomenių vaidinamą vaidmenį mieste ir dažnai subjektyvumu pasižyminčius istorinius šaltinius išplečia faktine medžiaga. Reikia prisiminti, kad krikščionys Vilniuje ne tik turėjo politinę reikšmę, bet ir čia tiesiog gyveno.

Šiame straipsnyje pati archeologinių tyrimų medžiaga nepristatoma⁵, bet naudojama nagrinėjant platesnius klausimus. Tai yra sujungus į visumą istorinius, archeologinius, architektūrinius ir geologinius šaltinius šiame straipsnyje tiriamos krikščionių kūrimosi pagoniškame Vilniuje priežastys ir aplinkybės, analizuojamos abiejų bendruomenių gyvenamos teritorijos mieste, taip pat siekiama nustatyti krikščionių reikšmę ir jų vaidmens pokyčius besikuriančiame Vilniuje. Akcentuojami stačiatikių ir katalikų bendruomenių skirtumai ir kartu ieškoma abiejų bendruomenių jungties taškų. Materialinė krikščioniškųjų bendruomenių kultūra (buitis siaurąja prasme) – tai jau atskirų darbų tema.

Krikščionių kūrimosi Vilniuje priežastys ir aplinkybės

Pirmieji lietuvių kontaktai su krikščionybe siekia laikus dar iki valstybės susidarymo⁶. Vakarų ir Rytų krikščionys lietuviams buvo artimi kaimynai. Kaip ir su kiekvienais kaimynais, santykius lydėjo ir kariniai žygiai, ir taikos sutartys, ir nuolatiniai prekybiniai bei kultūriniai ryšiai. XI–XII a. santykių tarp stačiatikių ir lietuvių pagonių pagrindą sudarė kariniai konfliktai, o nuo XIII a. prasidėjo taikos sutarčių, nukreiptų prieš bendrus priešus, sudarymo etapas⁷. Tuo metu galėjo vykti apsikeitimas karo belaisviais, vienos ar kitos stačiatikių šeimos pasilikimas etninėje Lietuvoje, tačiau gausnei stačiatikių bendruomenei apsigyventi pagoniškame krašte dar nebuvo nei sąlygų, nei

⁴ Pastaraisiais metais parengtos dvi šio straipsnio autorių disertacijos, kuriose stačiatikių ir katalikų bendruomenių istorija Vilniuje nagrinėjama remiantis visų pirma archeologiniais šaltiniais, žr. JONAITIS, R. *Civitas Rutenica Vilniuje...*; KAPLŪNAITĖ, I. Op. cit.

⁵ Vilniaus teritorijose, kuriose XIV a. gyveno stačiatikiai ir katalikai, vykdyta itin daug archeologinių tyrimų, sukaupta daugiau nei 500 archeologinių ataskaitų ir didžiuliai radinių kiekiai. Platesnį archeologinės medžiagos aptarimą žr. KATALYNAS, Kęstutis. *Vilniaus plėtra XIV–XVII a.* Vilnius, 2006; JONAITIS, R. *Civitas Rutenica Vilniuje...*, p. 17; KAPLŪNAITĖ, I. Op. cit.

⁶ Plg. GUDAVIČIUS, Edvardas. Brunonas Kverfurtietis ir Lietuva. In *1009 metai: šv. Brunono Kverfurtiečio misija* (Fontes ecclesiastici historiae Lithuaniae, 5). Sud. Inga LEONAVIČIŪTĖ. Vilnius, 2006, p. 9–65.

⁷ Plačiau apie lietuvių ir Rusijos santykius žr. KURILA, Laurynas. Lietuvių etninė riba rytuose IX–XII a. (2. Rašytinių šaltinių duomenys). *Lietuvos archeologija*, 2005, t. 28, p. 121–132; BARANAUSKAS, Tomas. *Lietuvos valstybės ištakos*. Vilnius, 2000, p. 177; PAŠUTA, Vladimiras. *Lietuvos valstybės susidarymas*. Vilnius, 1971, p. 212–213.

poreikio. Toliau nuo pagrindinių prekybos kelių buvusio krašto atvykėliai krikščionys nelaiškė patraukliu kurtis, be to, Lietuvos valdovai dar neįtędė didesnio svetimšalių poreikio. Tiesa, dar pačioje XIII a. pradžioje lietuvių kunigaikščiai bendradarbiavo su stačiatikybę priėmusiais latgalių kunigaikščiais (Daugeručio santykiai su Jersikos kunigaikščiu Visevaldu⁸). Taigi, religinio antagonizmo būta ne visada⁹. Be to, jau Mindaugo kariaunoje buvo svetimšalių stačiatikių¹⁰.

Kontaktai su katalikais – ne mažiau sudėtingi. Tai gerai iliustruoja jau paties pirmo Lietuvos vardo paminėjimo 1009 m. smurtinis kontekstas. Ir vėlesniais laikais katalikai pirmiausia siejami su kryžiaus žygiais bei agresyviu veržimusi į šalį. Tačiau buvo ir taikioji santykių pusė¹¹. Būdingas pavyzdys – XIII a. viduryje Mindaugą krikštui rengė vienuoliai pranciškonai¹².

Matome, kad iki XIII a. vidurio galime kalbėti tik apie lietuvių kontaktus su krikščionimis, bet dar ne apie pastarųjų kūrimąsi šalyje. Gausesnį atvykėlių srautą reikia sieti tik su miestų kūrimosi procesais, t. y. su XIII a. trečiuoju ketvirčiu. Tuo metu etninės Lietuvos teritorijoje buvo tik du tokie dariniai, galėję pasižymėti daugiakonfesiškumu, – Kernavė ir Vilnius. Kitų miestų XIII–XIV a. sandūroje lietuvių gyvenamame plote nebuvo¹³. Pirmiausia iškilo Kernavė, pagrindinė Ldk Traidenio rezidencija, jo domainas. Būtent čia XIII a. antrojoje pusėje valdovo iniciatyva įsikūrė pirmoji stačiatikių kolonija etninėje Lietuvoje¹⁴. Stačiatikiai čia turėjo apsigyventi stiprėjant Haličo-Voluinės kunigaikštystės įtakai ir Lietuvos valstybei bei vykstant jos centralizacijos procesui. Aptariamuoju laikotarpiu Rusios žemes pradėjo siaubti naujas bendraeuropinis

⁸ Plg. *Heinrici Chronicon Livoniae* (Scriptores rerum Germanicarum, 31). Ed. Leonid ARBUSOW, Albertus BAUER. Hannoverae, 1955, Lib. III, cap. XIII, § 4, p. 68.

⁹ Plg. ŠČAVINSKAS, Marius. Pokyčiai XII–XIII a. pr. Baltijos jūros rytinės pakrantės visuomenių raidoje. In *1260-iejų: Durbės mūšio kontekstai*. Sud. Elvyra SPUDYTĖ. Telšiai, 2016, p. 104, 109.

¹⁰ Plačiau žr. PETRAUSKAS, Rimvydas. Valdžia ir valdymas. Nuo kolektyvinio valdymo iki monarchijos. In BARONAS, D.; DUBONIS, A.; PETRAUSKAS, R. Op. cit., p. 303, 314.

¹¹ Šiam klausimui skirtas atskiras darbas: ŠČAVINSKAS, Marius. *Kryžius ir kalavijas. Krikščioniškųjų misijų sklaida Baltijos jūros regione X–XIII amžiais*. Vilnius, 2012.

¹² BARONAS, Darius. Pranciškonų misionieriai ir kankiniai Lietuvoje XIII–XIV a. In *Pirmieji pranciškonų žingsniai Lietuvoje XIII–XVII a.* Sud. Darius BARONAS. Vilnius, 2006, p. 16–17. Čia nesigilinsime į ginčus apie galimą Mindaugo katedros Vilniuje egzistavimą. Mūsų nuomone, tyrėjai pagrįstai šiuos teiginius paneigė, plg. VAITKEVIČIUS, Gediminas. Ankstyvasis Vilnius: įrodymo vingiai. *Kultūros paminklai*, 2000, t. 7, p. 174–184.

¹³ GUDAVIČIUS, Edvardas. *Lietuvos istorija*. T. I: *Nuo seniausių laikų iki 1569 metų*. Vilnius, 1999, p. 92.

¹⁴ Plačiau apie stačiatikius Kernavėje žr. JONAITIS, R. Civitas Rutenica *Vilniuje...*; DUBONIS, Artūras. Lietuva po karaliaus Mindaugo mirties: kova dėl sosto 1264–1268 m. In *Istorijos akiračiai. Skiriama profesoriaus, habilituoto daktaro Antano Tylos 75-mečiui*. Red. Edmundas RIMŠA. Vilnius, 2004, p. 65–76. Čia reikia paminėti, kad, Kernavės tyrinėtojų nuomone, tai ne stačiatikių kolonija, o atvykėlių jotvingių elementas. Plg. LUCHTANAS, Aleksiejus; VĖLIUS, Gintautas. Laidosena Lietuvoje XIII–XIV a. In *Vidurio Lietuvos archeologija. Etnokultūriniai ryšiai*. Sud. Audrius ASTRAUSKAS, Mindaugas BERTAŠIUS. Vilnius, 1996, p. 80–88; VĖLIUS, Gintautas. *Kernavės miesto bendruomenė XIII–XIV amžiuje*. Vilnius, 2005; ВЕЛЮС, Гинтаутас. Могильник XIII–XIV вв. в Кернаве (Кривейкишис): этническая принадлежность погребенных. In *Археология и история Литвы и северо-запада России в средневековье: доклады российско-литовского семинара, Вильнюс, 28–30 марта 2011 г.* Red. и сост. Гедиминас ВАЙТКЯВИЧЮС. Вильнюс, 2013, с. 59–79. Šiuo klausimu diskutacija tebevyksta.

priešas – totoriai-mongolai. Jie buvo akstinas, verčiantis bėgti nagingiausius meistrus ir profesionalus iš siaubiamų kraštų. Taip iš Haličo-Voluinės per Juodosios Rusios slaviškuosius miestus stačiatikiai galėjo atsirasti ir etninėje Lietuvoje, todėl staigus Kernavės išaugimas sutapo su Rusios miestų nuosmukiu.

Taip XIII a. trečiajame ketvirtyje krikščionys „priartėjo“ prie Vilniaus. Mirus Ldk Traideniui, XIII a. antrojoje pusėje pradėjo įsitvirtinti Gediminaičių dinastija. Valdant Ldk Vyteniui (1295–1316) susiklostė palanki politinė situacija iškilti naujam centrui, kuris pakeistų Kernavę. Nors rašytiniai šaltiniai Vilniaus miesto atsiradimą leidžia datuoti tik 1323 m., istorinis kontekstas ir archeologiniai duomenys šio darinio šaknų verčia ieškoti jau XIII a. antrojoje pusėje. Šio laikotarpio žmonių veiklos pėdsakų rasta Gedimino kalno su papėdėmis teritorijoje, Kreivajame mieste ir rytinėje dabartinio Vilniaus senamiesčio dalyje (žr. 1 pav.). Taip Vilniaus, kaip vieno iš monarcho administracinių taškų, pradžią galima nukelti į Ldk Traidenio valdymo laikus. Vilnius buvo antrasis (ne mažiau svarbus) valdovo kiemas po Kernavės.

Kalbant apie krikščionių kūrimosi Vilniuje chronologiją, galima prielaida, kad pirmieji iš krikščionių Vilniuje pasirodė stačiatikiai¹⁵. Kaip pažymima istoriografijoje, stačiatikybė buvo santykinai populiari tarp lietuvių¹⁶, ypač palyginti su agresyvia Vokiečių ordino ir jo atšakos Livonijoje krikščionybės skleidimo politika. Glaudesni kaimyniški santykiai turėjo lemti ir ankstyvesnę stačiatikių kūrimąsi Lietuvos žemėse. Taip manyti leidžia ir Kernavės pavyzdys, kur XIII a. antrojoje pusėje jau galėjo būti įsikūrusi stačiatikių bendruomenė. Vilniuje ankstyvą stačiatikių kūrimąsi liudija kapinyno Bokšto g. 6¹⁷ radio-karbono datavimo duomenys. Jais remiantis, laidoti čia pradėta jau XIII a. trečiajame ketvirtyje¹⁸. Tuo tarpu katalikų kūrimasis Vilniuje gali būti datuojamas ne anksčiau kaip XIII a. paskutiniu dešimtmėčiu. Manoma, kad 1298 m. Ldk Vytenio pasiuntinių vizito į Rygą tikslas buvo gauti pranciškonų vienuolių Vilniuje jau veikusiai bažnyčiai¹⁹.

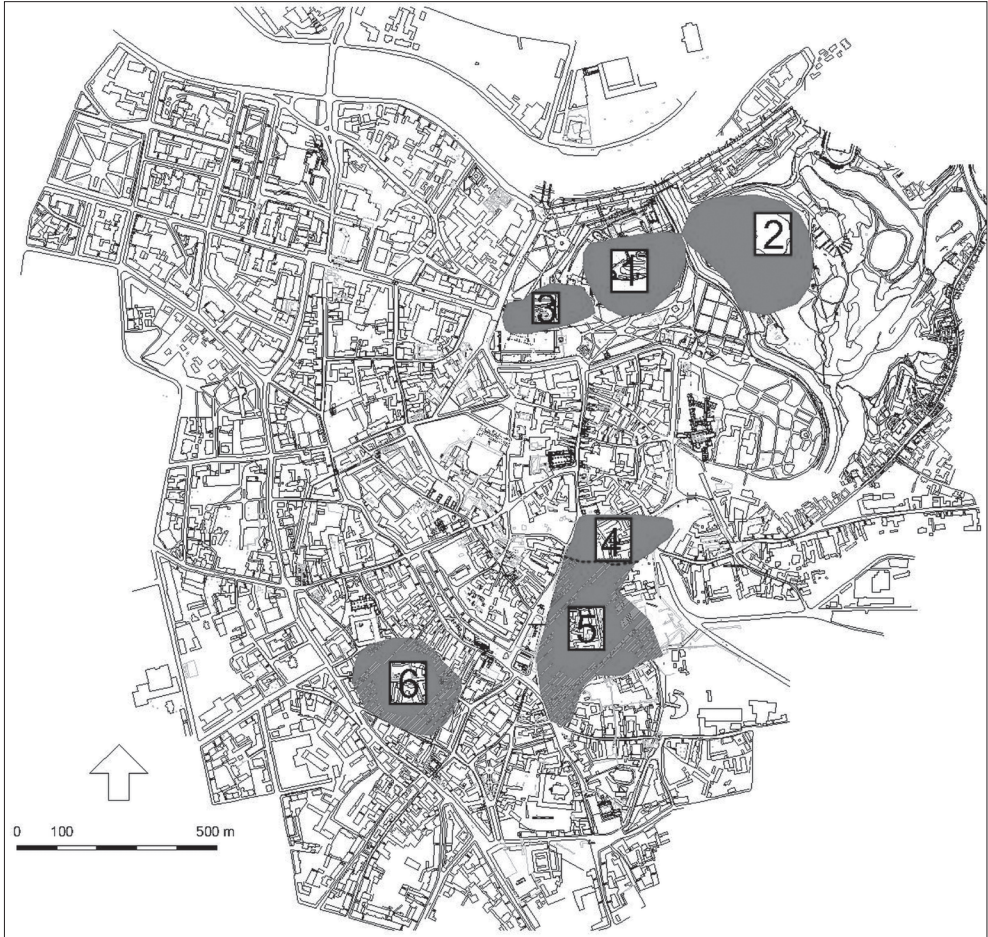
¹⁵ Kaip minėjome, nėra duomenų, kurie leistų kalbėti apie Mindaugo katedros egzistavimą Vilniuje.

¹⁶ NIKŽENTAITIS, Alyudas. *Nuo Daumanto iki Gedimino. Iki krikščioniškos Lietuvos visuomenės bruožai* (Acta Historica Universitatis Klaipedensis, t. V). Klaipėda, 1996, p. 22.

¹⁷ Kapinynas Bokšto g. 6 Vilniuje tiriamas nuo 2005 m. (SARCEVIČIUS, Saulius. Archeologinių žvalgomųjų tyrimų Vilniuje, Bokšto g. Nr. 6, ataskaita. Vilnius, 2006. *Lietuvos istorijos instituto bibliotekos Rankraščių skyrius* (toliau *LIIBRS*), f. 1, b. 4535). Nuo 2006 iki 2014 m. čia vykdyti detalieji archeologijos tyrimai, kuriems vadovavo šio straipsnio autoriai. Čia aptikta daugiau nei 540 kapų, datuojamų XIII a. antrąja pusė – XV a. pr. (JONAITIS, Rytis. Vilniaus senojo miesto vietoje (A1610K1), sklype Bokšto g. 6, esamų pastatų vietoje, 2006–2007 m. vykdytų archeologijos tyrimų ataskaita (I dalis. Tekstas, tyrimų nuotraukos, priedai). Vilnius, 2009. *LIIBRS*, f. 1, b. 4929; KAPLŪNAITĖ, Irma. Vilniaus senojo miesto vietoje su priemiesčiais (25504), sklype Bokšto g. 6, 2012 m. vykdytų detaliųjų archeologijos tyrimų ataskaita (I dalis. Tekstas, tyrimų ir radinių nuotraukos, priedai). Vilnius, 2014. *Metrika*; KAPLŪNAITĖ, Irma. Vilniaus senojo miesto vietoje su priemiesčiais (25504), Ligoninės statinių komplekso (1033) ir Vilniaus miesto gynybinių įtvirtinimų liekanų (39) teritorijos, Vilniaus m. sav., Vilniaus m. Bokšto g. 6 2014 metų detaliųjų archeologinių tyrimų ataskaita (I tomas. Tekstas ir priedai). Vilnius, 2016. *Metrika*). Pagal lokalizaciją ir kontekstą kapinynas priskirtinas stačiatikiams.

¹⁸ JONAITIS, R. *Civitas Rutenica Vilniuje...*, p. 70–72.

¹⁹ Prielaida apie katalikišką Ldk Vytenio laikų bažnyčią Vilniuje pirmąkart iškelta: KOSMAN, Marcell. *Drogi zaniku pogaństwa u Bałtów*. Wrocław, 1976, s. 17, o išplėta: FIRKOVIČIUS, Romualdas. Kulto pastatai

1 pav. Vilniaus miesto planas (pagrindas Oksanos Valionienės, papildymai Irmos Kaplūnaitės ir Ryčio Jonaičio). Skaitmenimis pažymėta: 1. Gedimino pilis; 2. Kreivosios pilies vieta; 3. Gedimino kalno pietvakarinė papėdė (Ldk Gedimino laikų katalikiškosios misijos vieta); 4. *Civitas Rutenica* priemiestis XIV a. pr.; 5. *Civitas Rutenica* teritorija apie 1387 m.; 6. „Vokiečių miesto“ teritorija apie 1387 m.

Tačiau mūsų atveju ne tiek svarbu, kuri krikščioniška bendruomenė į Vilnių atvyko anksčiau. Jei ir buvo kelių dešimtmečių neatitikimas, jis nesudarė esminio skirtumo²⁰. Nagrinėjamai temai svarbesnis ne konkretus atvykimo laikas, o tai, kokios buvo jo prie-

ir jų vietos Vilniaus mieste. Katalikų bažnyčių ir vienuolynų istorijos apybraižos (XIII–XX a.). Istoriniai tyrimai. T. I. Vilnius, 1989. *LIIBRS*, f. 1, b. 5033, p. 9; VAITKEVIČIUS, Gediminas. *Vilniaus įkūrimas* (Vilniaus sąsiuviniai, t. I). Vilnius, 2010.

²⁰ Kaip pažymi Darius Baronas, pagrįsta būtų teigti, kad abi bendruomenės kūrėsi iš esmės tuo pačiu metu. Plg. BARONAS, Darius. Christians in Late Pagan, and Pagans in Early Christian Lithuania: the Fourteenth and Fifteenth Centuries. *Lithuanian Historical Studies*, 2014, vol. 19. Vilnius, 2015, p. 59.

žastys ir aplinkybės. Čia galima kelti prielaidą, kad skirtingos stačiatikių ir katalikų atvykimo priežastys galėjo būti tiesiogiai susijusios su kitais jų skirtumais – bendruomenių sudėtimi, pobūdžiu, lokalizacija mieste ir, žinoma, skirtinga reikšme miesto gyvenime.

Besikuriantis Vilnius su atvykėlių naudą suvokiančiais valdovais tapo traukos centru naujakuriams. Istoriografijoje išskiriamos kelios priežastys, dėl kurių čia vyko stačiatikiai. Pirmiausia jiems traukos centras buvo didžiojo kunigaikščio dvaras ir jo aplinka; rusų pirkliaus ir amatininkus viliojo atsivėrusios prekybos galimybės; buvo ir nenumatytų veiksnių, pvz., patekimas į nelaisvę²¹. Dar vienas patekimo į Vilnių būdas – tai karių draugovės (rus. *дружина*). Nors tiesioginiai rašytiniai šaltiniai šiame kontekste ir nemini Vilniaus, čia mums gali padėti archeologijos duomenys. Atliekant archeologinius tyrinėjimus Vilniuje, šiaurinėje ir pietvakarinėje Gedimino kalno papėdėse aptikta archeologinė medžiaga rodo čia gyvenus aukštesnio socialinio sluoksnio atstovus, kurių veikla galėjo būti susijusi su karyba²². Galima prielaida, kad patys pirmieji stačiatikiybės skleidėjai Vilniuje galėjo būti Ldk Traidenio pakviesti draugininkai. To meto Rusijoje draugovė buvo tarsi kovos už naująsias krikščioniškas vertybes avangardas²³. Žinoma, tarnaujant valdovui pagoniui, krikščionybės skleidimas neturėjo būti pagrindinis draugininkų atvykimo tikslas. Kariai buvo tik vienas iš sluoksnių, naudingų Lietuvai. Be abejonės, turėjo būti pritraukiami ir amatininkai, pirkliai. Krikščionys pagoniškame mieste galėjo apsigyventi tik ten esant maldos namams, vadinasi, turėjo atvykti ir dvasininkų.

Katalikų kūrimasis Vilniuje pasižymi kiek kitokiomis savybėmis. Vilniuje besikuriantieji katalikų bendruomenė paprastai yra siejama su Ldk Gedimino laiškuose kviečiamais „pirkliais ir amatininkais“. Tačiau siekdamas, kad katalikai vyktų į pagonišką šalį, valdovas turėjo užtikrinti jiems galimybę išpažinti savo tikėjimą. Todėl laiškuose kviečiami įvairūs dvasininkai ir minimos jiems pastatytos bažnyčios, „kad tie broliai nuolatos didintų Kristaus šlovę mūsų naudai ir išganingai sūnų ir mūsų žmonių, ir taip pat visų, tikrą Dievą Jėzų Kristų garbinančių, apsaugai“²⁴. Pats Vilnius tuo laikotarpiu dar tik vystėsi, ir katalikai čia apsigyveno visų pirma kaip valdovui reikalinga žmonių grupė, turinti tam tikrų sugebėjimų ir galinti būti naudinga stiprinant valdžią bei miestą. Šalia ekonominių priežasčių, katalikų kvietimą į Vilnių galėjo lemti ir geopolitinis Lietuvos didžiojo kunigaikščio išskaičiavimas. Čia reikėtų prisiminti Ldk Gedimino dukters nutekėjimą į Lenkiją ir kitus diplomatinis kontaktus su lenkais, ypač atsižvelgiant į imperatoriaus Liudviko IV Bavariečio konfliktą su Avinjono popiežiumi Jonu XXII.

²¹ БАРОНАС, Дарюс. Древнейшие следы пребывания русских в Вильнюсе. *Slavistica Vilnensis. Kalbotyra*. 2004, t. 53, nr. 2, p. 163.

²² ВАЙКЕВИČIUS, G. *Vilniaus įkūrimas...*, p. 64.

²³ МУСИН, Александр. *Milites Christi древней Руси. Воинская культура русского средневековья в контексте религиозного менталитета (Militaria antiqua, VIII)*. Санкт-Петербург, 2005, с. 63.

²⁴ *Chartularium Lithuaniae res gestas magni ducis Gedemine illustrans = Gedimino laiškai*. Parengė S. C. ROWELL. Vilnius, 2003, p. 47, nr. 16.

Nagrinėjant pirmosios katalikų bendruomenės Vilniuje sudėtį, matyti, kad ją sudarė visų pirma dvasininkai, vienuoliai pranciškonai. Jiems tai buvo galimybė atlikti dvasinius patarnavimus čia įsikūrusiems katalikams. Be ganytojiškos veiklos, vienuoliai dirbo kunigaikščio kanceliarijoje. Kita bendruomenės dalis buvo amatininkai, įdiegę ir plėtoję mieste strategiškai svarbius amatus, ypač plytų gamybos ir mūro statybos technologijas; ir galiausiai pirkliai, kaip rodo atliekant tyrimus aptinkamos importinės prekės bei išlikusios taikos ir prekybos sutartys (pvz., 1338 m. sutartis tarp Ldk Gedimino ir Vokiečių ordino magistro).

Nors ankstyvųjų stačiatikių ir katalikų bendruomenių kūrimasis Vilniuje vyko skirtingai, tačiau būta ir panašumų. Pavyzdžiui, vienas iš jungiančių bruožų yra bendruomenių sudėtis. Į miestą pirmiausia vyko amatininkai, pirkliai ir dvasininkai, tiek stačiatikiai, tiek katalikai. Tai rodo, kad abiejų krikščioniškų grupių atsiradimas turėjo visų pirma praktinę paskirtį. Didiesiems kunigaikščiams svetimšaliai, tiek stačiatikiai, tiek ir katalikai, buvo naudingi kaip žmonės, galintys pagyvinti prekybą, sustiprinti amatų lygį (pvz., metalo apdirbimo technikos), įdiegti naujų žinių (pvz., apie mūro statybą), tvarkyti raštinės reikalus. Stačiatikiai dar buvo parankūs ir kaip kariai. Čia reikia pabrėžti, kad, skirtingai nei kaimyninėse šalyse, krikščionių atvykimo į Vilnių priežastys buvo ekonominės ir politinės, tačiau ne religinės (didieji kunigaikščiai nesiekė tokių tikslų). Manoma, kad Lietuvoje požiūris į stačiatikybę buvo tolerantiškas, pavyzdžiui, visi Ldk Traidenio broliai, taip pat Ldk Gedimino sesuo buvo stačiatikiai²⁵. Keliama prielaida, kad dar iki oficialaus Lietuvos katalikiško krikšto 1387 m. nemaža dalis Vilniaus gyventojų buvo priėmę stačiatikišką krikštą²⁶. Tačiau nėra pagrindo teigti, kad stačiatikiai į Vilnių vyko siekdami šalies christianizacijos. Jų pasirodymas sietinas su poreikiu kelti kunigaikštystės ekonomikos, prekybos, karybos lygį, o ne skleisti tikėjimą²⁷. Dar mažiau tokios atvykimo priežastys tikėtinos kalbant apie katalikus. Katalikų dvasininkai, pirmiausia vienuoliai pranciškonai, taip pat buvo kviečiami į Vilnių, tačiau kaip dvasiniai patarnautojai kitiems atvykėliams katalikams ir krikščionims pavaldiniams²⁸, o ne kaip katalikybės skleidėjai tarp vietinių pagonių²⁹.

Vienas didesnių skirtumų tarp dviejų krikščioniškų bendruomenių kūrimosi Vilniuje yra jų atsiradimo pobūdis. Katalikams reikėjo valdovo kvietimo, kurį ir randame

²⁵ JONAITIS, R. *Civitas Rutenica Vilniuje...*, p. 21.

²⁶ *Ibid.*, p. 21.

²⁷ Be to, mūsų manymu, jeigu stačiatikių atvykimo tikslas būtų Lietuvos christianizacija, tai būtų atsiskleidę rašytiniuose šaltiniuose.

²⁸ Ldk Gediminas savo laiške prašė atsiųsti katalikų vienuolių, mokačių žiemgalių kalbą (taip pat prūsų ir lenkų). Taigi dalis jam tarnavusių žiemgalių buvo krikščionys, kaip ir tarnyboje buvę lenkai bei prūsai. Plg. *Chartularium Lithuaniae ...*, p. 63, nr. 21.

²⁹ Čia galima prisiminti 1341 m. pranciškonų kankinystę. Manoma, kad tais metais du pranciškonai išėjo už savo buveinės ribų ir pradėjo pamokslauti pagonims. Už nepaklusnumą valdovas įsakė juos nukankinti. Plačiau apie tai žr. BARONAS, Darius. *Vilniaus pranciškonų kankiniai ir jų kultas XIV–XX a.* Vilnius, 2010, p. 81.

Ldk Gedimino laiškuose. Jiems reikėjo tam tikrų garantijų: Rygos teisės, savo tikėjimo išpažinimo laisvės ir pan. Tuo tarpu stačiatikiai galėjo atvykti ir be oficialaus kvietimo, tik kaip valdovo pavaldiniai, jo šeimynykščiai. Žinoma, kad valdant Ldk Gediminui į LDK įtaką pateko dalis Rusios žemių – Vitebskas, Voluinė, Pskovas, Kijevas ir pan.³⁰

Stačiatikiai ir katalikai Vilniuje kūrėsi Lietuvos didžiojo kunigaikščio iniciatyva, jiems leidus, kaip miestui (ir valdovui) naudingi žmonės. Vis dėlto požiūris į juos skyrėsi. Tai labai gerai atskleidžia abiejų bendruomenių gyvenamosios vietos analizė. Kaip matysime toliau, stačiatikiai gana anksti (dar XIV a. pr.³¹) įvaldė rytinę dabartinio Vilniaus senamiesčio dalį, formuodami Rusėnų priemiestį, tuo tarpu katalikai ankstyvajame kūrimosi etape (XIV a. pr.) gyveno šalia valdovo dvaro kaip papilio bendruomenės dalis³². Iš to galime spręsti, kad stačiatikiai pagoniškame mieste jautėsi saugiau, galbūt turėjo daugiau laisvių, jų skaičius greičiausiai buvo didesnis. Be to, tuo metu stačiatikiai traktuoti kaip Lietuvos didžiojo kunigaikščio pavaldiniai, o ne kaip svetimšaliai. Tuo tarpu katalikų buvo nedaug, jiems buvo reikalingos didesnės saugumo garantijos, be to, vyko nuolatinė karinė konfrontacija su Vokiečių ordinu. Skirtingas krikščioniškų bendruomenių atsiradimo Vilniuje priežastingumas turėjo įtakos ir skirtingai stačiatikių bei katalikų lokalizacijai mieste.

Stačiatikių ir katalikų bendruomenių lokalizacija pagoniškame Vilniuje

Besikuriančio Vilniaus topografinė padėtis buvo labai patogi atskiroms zonoms plėtoti. Istoriografijoje pažymima, kad Vilniui būdingos įvairios reljefo formos suteikė atskiroms miesto erdvėms savybes, palankias gynybai, gamybai, apgyvendinimui, komunikacijų kontrolei ir kt.³³ Kiekvienoje tokioje lyg ir uždaroje zonoje galėjo nepriklausomai viena nuo kitos kurtis atskirų socialinių sluoksnių bei konfesijų bendruomenės. Viena tokių zonų yra valdant Ldk Vyteniui pradėta įsisavinti svarbią strateginę reikšmę turinti vieta – Altarijos kalvynas (žr. 1 pav.). Čia egzistavo ne tik Kreivoji pilis (*Curvum Castrum*), bet ir Kreivasis miestas³⁴. Jis buvo išsidėstęs natūralių gamtos

³⁰ Plačiau žr. ROWELL, S. C. *Iš viduramžių ūkų kylanti Lietuva. Pagonių imperija Rytų ir Vidurio Europoje, 1295–1345*. Vilnius, 2001, p. 89–93.

³¹ Šiuo laikotarpiu pradėtas kurti priemiestis, bet kapinyno Bokšto g. 6 tyrimų duomenys rodo, kad laidoti čia pradėta dar XIII a. antrojoje pusėje. Taigi galima kelti nedrąsiai prielaidą, kad patys pirmieji stačiatikiai XIII a. antrojoje pusėje gyveno šiaurinėje Gedimino kalno papėdėje.

³² Vilniuje papiliai buvo šiaurinėje ir pietvakarinėje Gedimino kalno papėdėse. Pastarojoje, pietvakarinėje, ir buvo įsikūrusi katalikų tikėjimo žmonių gyvenvietė. Geografinė ir ekonomine prasme ji atitinka papilio savybes (apie teisinę ir administracinę padėtį šiuo metu duomenų neturime). Čia įsikūrę amatininkai, pirkliai ir dvasininkai tenkino pirmiausia valdovo poreikius.

³³ MORKŪNAITĖ, Regina. Įvadinės mintys apie Vilniaus miesto istorinį žemėvaizdį. *Miestų praeitis*, 2010, t. 2 [interaktyvus], [žiūrėta 2016 10 18]. Prieitis internete: <<http://senas.istorija.lt/html/mts/mp2/scr/02.htm>>.

³⁴ SARCEVIČIUS, Saulius. Dainų slėnio paslaptys. *Lietuvos pilys*, 2008, t. 4. Vilnius, 2009, p. 91.

kliūčių apsaugotame apie 12 ha plote³⁵. Altarija buvo strategiškai svarbus punktas, saugantis rezidencinę valdovo pilį Gedimino kalne³⁶. Pilis egzistavo iki 1390 m., kol per Vokiečių ordino puolimą buvo sudeginta.

Kita zona buvo Gedimino kalno pietvakarių papėdė, užimanti apie 1,7 ha teritoriją (žr. 1 pav.). Miesto kūrimosi laikotarpiu čia buvo gamybinė zona, vėliau zonos skirstytos pagal konfesijas³⁷. Nuo XIII–XIV a. sandūros ši papėdė siejama su negausia katalikų bendruomene – vienuoliais pranciškonais ir amatininkais³⁸. Dar viena zona – tai anksčiausiai dabartinio Vilniaus senamiesčio teritorijoje apgyvendinta vieta, įsikūrusi šalia prekybos kelių, vedančių į rytus, prie brastos per Vilnios upę (žr. 1 pav.). Čia, vadinamajame Rusų mieste (*Civitas Rutenica*), apsigyveno stačiatikiai³⁹.

84

Taigi XIII a. pabaigoje – XIV a. pradžioje Vilniuje buvo apgyvendintas Gedimino kalnas su papėdėmis ir Kreivasis miestas, o dabartinėje senamiesčio teritorijoje buvo įsikurta tik rytinėje dalyje – *Civitas Rutenica*. Aptariamuoju laikotarpiu ši stačiatikių apgyvendinta teritorija buvo patogiausia gyventi erdvė besikuriančiame mieste (dabartiniame senamiestyje): palyginti netoli (apie 550 m) nuo valdovo pilies, t. y. šalia saugaus gyvenimo garanto; atskirai nuo vietinių pagonių gyvenamų teritorijų; šioje dabartinio senamiesčio dalyje gruntiniai vandenys yra aukštai; čia buvo įvairių kryptų kelių kryžkelė.

Geriausiai Rusėnų priemiesčio užimamą teritoriją žymi cerkvės⁴⁰. Tradiciškai stačiatikių maldos namai statomi gyvenamosios teritorijos perimetru. XIV a. pradžioje pastatomos trys pirmosios cerkvės *Civitas Rutenica* teritorijoje, kuri sudarė savotišką trikampį, Rusėnų miesto branduolį (žr. 1 pav.). Ankstyvajame raidos etape *Civitas Rutenica* plotas galėjo būti apie 1,7 ha, t. y. visas istorinis Vilniaus 41-asis kvartalas ir dalis teritorijų į visas puses nuo jo, įskaitant ir kapinyną Bokšto g. 6. Kad ši teritorija buvo apgyventa anksti, rodo ikigotikinės keramikos radavietės. Bokšto / Latako gatvių kampe aptikta ikigotikinė keramika nuo kitos skiriasi tiek forma, tiek mase⁴¹. XIV a. pirmąją pusę datuotas kultūrinis sluoksnis aptiktas tik į šiaurės vakarus nuo Latako gatvės⁴². Pasitelkę kapinyno Bokšto gatvėje naujausių tyrimų duomenis (radiniai, stratigrafija, radiokarbono tyrimai), galime teigti, kad laidoti šioje vietoje pradėta jau XIII a. antrojoje pusėje. Tuo tarpu pradinis apgyvendinimas čia datuojamas nuo XIV a. pirmosios pusės (t. y. teritorijoje jau yra nebe tik kapinynas, bet pastebi-

³⁵ VAITKEVIČIUS, G. *Vilniaus įkūrimas...*, p. 56.

³⁶ Ibid., p. 57.

³⁷ Ibid., p. 59.

³⁸ Plačiau žr. KAPLŪNAITĖ, I. Op. cit., p. 42–46.

³⁹ JONAITIS, R. *Civitas Rutenica Vilniuje...*, p. 29–30.

⁴⁰ Plačiau apie cerkves *Civitas Rutenica* teritorijoje žr. JONAITIS, Rytis. Orthodox Churches in the Civitas Rutenica Area of Vilnius: The Question of Location. In *Settlements and Towns. Dedicated to the 50th Birthday of Associate Prof Dr Gintautas Zabiela* (Archaeologia Baltica, vol. 16). Klaipėda, 2011, pp. 110–128.

⁴¹ VAITKEVIČIUS, Gediminas. *Vilniaus buitinė keramika (XIV–XVII a.)*. Disertacija. Vilnius, 1999, p. 23–25.

⁴² KATALYNAS, K. Op. cit., p. 53.

mas ir kultūrinio sluoksnio formavimasis). Taigi *Civitas Rutenica* branduolys yra tarsi „įspraustas“ tarp dviejų ankstyviausių Vilniaus senamiesčio kultūrinio sluoksnio radviečių. Šį Rusėnų miesto branduolį riboja ir pirmosios trys ankstyviausios Vilniaus cerkvės – Šv. Paraskevos (Piatnicos), Skaisčiausiosios Dievo Motinos (nuo 1415 m. soboras) ir Šv. Nikolajaus (Uspenija)⁴³.

Katalikų kūrimosi Vilniuje aplinkybės ir pobūdis lėmė tai, kad jie čia atsirado pirmausia kaip papilio bendruomenės dalis. Skirtingos religijos atstovai ankstyvajame kūrimosi etape negalėjo apsigyventi toli nuo valdovo dvaro. Archeologiniai šaltiniai rodo, kad pirmosios katalikų bažnyčios ir gyvenvietės Vilniuje reikia ieškoti Gedimino kalno pietvakarinės papėdės teritorijoje (žr. 1 pav.). Čia išsiskiria svetimos kultūros elementas, aptikta keramikos, būdingos Livonijai, taip pat rasta medinių rėminės konstrukcijos pastatų, būdingų to paties laiko Rygos medinei architektūrai, fragmentų⁴⁴.

Pietvakarinė Gedimino kalno papėdė buvo nedidelė, apie 1,7 ha dydžio⁴⁵, bet topografiškai išskirtinė teritorija. Įsikūrusi kyšulyje, iš trijų pusių (išskyrus rytinę) apsupta Vilnios upės vagos, papėdė užėmė palankią gynybinę poziciją⁴⁶. Be gamtinių kliūčių, vos už kelių šimtų metrų į rytus buvo dar vienas saugumo garantas – valdovo pilis. Kitas svarbus aspektas – kelių tinklas, atsekamas pagal archeologinius šaltinius ir ankstyvųjų Vilniaus gatvių tinklą. Papėdėje kryžiaivosi iš esmės visų svarbių krypčių keliai: šiaurėje ir šiaurės vakaruose į Livoniją, pietvakariuose į Rūdninkus, pietuose į Medininkus, o šiaurės rytuose – į Daugpilį⁴⁷. Tuo tarpu Vilnia garantavo vandens užtvarą. Upės – geriamojo vandens ir maisto – artumas taip pat buvo svarbus kriterijus apgyvendinant teritoriją. Taigi pietvakarinė papėdė buvo patogi gynybos, susisieki-mo, reljefo ir vandens išteklių požiūriu. Ji sudarė izoliuotą teritoriją, patogią nedidelei, išskirtinei bendruomenei, tokiai kaip *kitatikių* kolonija, įsikurti. Būtent čia XIV a. pirmajame ketvirtyje stovėjo ir pirmoji pranciškonų bažnyčia (greičiausiai dabartinės Arkikatedros vietoje)⁴⁸.

Matome, kad nors Ldk Gedimino laišakai Vakarų krikščionims sulaukė atsako, tačiau XIV a. pirmojoje pusėje Vilniuje galima kalbėti tik apie negausią katalikų bendruomenę⁴⁹. Kaip nurodoma istoriografijoje, valdant Ldk Gediminui, politinės aplinkybės migruoti iš vokiškų miestų nebuvo palankios, nes ir Prūsijoje, ir Livonijoje ordinas

⁴³ JONAITIS, R. *Orthodox Churches...*, pp. 113–114.

⁴⁴ VAITKEVIČIUS, G. *Vilniaus įkūrimas...*, p. 61.

⁴⁵ VAITKEVIČIUS, Gediminas. Vilniaus tapsmas. *Miestų praeitis*, 2010, t. 2 [interaktyvus], [žiūrėta 2016 10 18]. Prieitis internete: <<http://senas.istorija.lt/html/mts/mp2/scr/04.htm>>.

⁴⁶ KITKAUSKAS, Napoleonas. *Vilniaus pilys. Statyba ir architektūra*. Vilnius, 1989, p. 92.

⁴⁷ VAITKEVIČIUS, G. Vilniaus tapsmas...

⁴⁸ Plačiau apie pranciškonų bažnyčią pietvakarinėje Gedimino kalno papėdėje žr. KAPLŪNAITĖ, I. Op. cit., p. 42–46.

⁴⁹ NIKŽENTAITIS, Alvydas. *Ikikrikščioniška Lietuvos visuomenė XIII–XIV a.* Habilitacinis darbas. Vilnius, 1999, p. 29.

tam priešinosi⁵⁰. Negausus katalikų kūrimasis matyti iš archeologinės medžiagos, užstatymo analizės. XIV a. pirmojoje pusėje–viduryje dar nėra pagrindo kalbėti apie aktyvesnę šios bendruomenės veiklą mieste. Šiuo laikotarpiu, ypač į valdžią atėjus Ldk Algirdui, Vilniuje labiau pastebimas stačiatikių bendruomenės vaidmuo. Šis laikotarpis gali būti laikomas jų „aukso amžiumi“. *Civitas Rutenica* plėtrai ir didžiausiems cerkvių statybos tempams įtakos turėjo ne tik Ldk Algirdo vykdoma Rytų politika, bet ir tai, kad abi jo žmonos buvo stačiatikės: pirmoji – Marija iš Vitebsko ir antroji – Elena iš Tverės⁵¹.

Dideli pokyčiai Vilniaus plane išryškėja nuo XIV a. vidurio–trečiojo ketvirčio. Būtent šiuo laikotarpiu jau reikia kalbėti apie intensyvesnę dabartinio Vilniaus senamiesčio (nebe tik jo rytinės dalies – *Civitas Rutenica* teritorijos) įvaldymą ir apie katalikiško priemiesčio atsiradimą Smėlynėje⁵² (žr. 1 pav.). Tuo metu vyksta katalikų kėlimasis iš Gedimino kalno papėdės gyvenvietės į vakarinę dabartinio Vilniaus senamiesčio dalį. Pirmųjų žinių apie katalikų apgyventą teritoriją Smėlynėje, vadinamąjį Vokiečių miestą, suteikia 1387 m. vasario 17 d. Ldk Jogailos privilegija Vilniaus vyskupui. Čia paminėti du svarbūs objektai – pranciškonų (mažesniųjų brolių) namai ir Šv. Mikalojaus bažnyčia. Iš to aišku, kad pranciškonai Smėlynės teritorijoje buvo įsikūrę dar prieš 1387 m. Be to, iš aprašymo galima nustatyti ir apytikslesnį kai kurių objektų vietą. Kad teritorija buvo pradėta apgyvendinti dar iki krikšto, rodo privilegijos žodžiai, jog atiduodama miesto dalis su „sklypais ir namais, ir namų gyventojais“⁵³. Kyla klausimas, kas paskatino žmonių kūrimąsi nebe Gedimino kalno papėdėje, šalia valdovo, o naujose, iki tol neapgyvendintose, miesto teritorijose, toliau nuo valdovo dvaro?

XIV a. viduryje pradėta stiprinti pilies prieigų gynyba⁵⁴. 1996 m. vykdant tyrimus Ldk Gedimino paminklo vietoje, aptikta medinio užstatymo pėdsakų, datuojamų nuo XIV a. antrojo ketvirčio iki to amžiaus vidurio⁵⁵. Tai rodo, kad įrengus didįjį aptvarą pradėta apgyvendinti dabartinės Katedros aikštės teritoriją. Vietiniai pagonyms supo katalikišką gyvenvietę tiek iš pietų, tiek iš šiaurės. Galbūt toks pagonių artėjimas buvo viena iš priežasčių keltis į naują teritoriją – Smėlynę? Kita galima priežastis – erdvės stoka. Miesto augimas ir pertvarka XIV a. antrajame ketvirtyje–viduryje

⁵⁰ KIAUPA, Zigmantas; KIAUPIENĖ, Jūratė; KUNCEVIČIUS, Albinas. *Lietuvos istorija iki 1795 metų*. 2-oji laida. Vilnius, 1998, p. 78.

⁵¹ Plačiau apie Rusėnų miesto plėtrą Ldk Algirdo valdymo laikotarpiu žr. JONAITIS, R. *Civitas Rutenica Vilniuje...*, p. 38–46.

⁵² Istoriografijoje katalikiškasis Vilniaus priemiestis vadinamas įvairiai: „Vokiečių miestu“, „Lotynų miestu“, „In Arena“ („Na Piaskach“).

⁵³ *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*. T. 1: *Feodalinis laikotarpis*. Vyr. red. Juozas ŽIUGŽDA. Vilnius, 1955, p. 58.

⁵⁴ RACKEVIČIUS, Gintautas. *Vilniaus pilys. Gynybinių įtvirtinimų ir statinių raidos bruožai, XIII a. viduryje – XIX a. pradžia*. Mašinėraštis. Vilnius, 2009, p. 47.

⁵⁵ ABARAVIČIUS, Gintaras; REMECAS, Eduardas. Vietos LDK kunigaikščio Gedimino paminklui Vilniuje, Katedros a., archeologinių tyrimų ataskaita 1996. Vilnius, 1997. *LIIBRS*, f. 1, b. 2702; VAITKEVIČIUS, G. *Ankstyvasis Vilnius...*, p. 179–180.

leidžia spėti, kad tuo metu vyko demografiniai pokyčiai, t. y. prasidėjo gyventojų skaičiaus didėjimas tiek dėl gimstamumo, tiek dėl imigracijos suaktyvėjimo. XIV a. viduryje papėdės teritorija galėjo tapti per ankšta katalikų bendruomenei, o jos augimas buvo sudėtingas dėl gamtinės situacijos: šiaurės vakarų dalyje buvo pelkėta Vilnios upės žemuma, o vakarinėje pusėje – Vilnios ir Vingrės upių vagos. Be to, įtakos kurtis toliau nuo vietinių gyventojų galėjo turėti antroji, 1369 m., pranciškonų kankinystė.

Dar vienas stimulus priemiesčiui kurtis – po 1377 m. prasidėję politiniai pokyčiai, kai Lietuvos didžioju kunigaikščiu tapo Jogaila. Jis neketino tęsti senosios kartos valdovų politikos ir nuo pat valdymo pradžios ieškojo galimybių suartėti su krikščioniškąja Europa⁵⁶. Yra duomenų, kad Ldk Jogailai artimam žmogui Hanului priklausė tam tikros teritorijos miesto vakarų priegose, kurias jis XIV a. pab. dovanojo pranciškonams⁵⁷. Kadangi Hanulas, atvykęs iš Livonijos (Rygos), buvo vokiečių bendruomenės Vilniuje vyresnysis⁵⁸, besikuriantis Vokiečių miestas labiausiai sietinas su Livonijos vokiečiais. Galima spėti, kad čia jie įkūrė mažiau su pilimi susietą bendruomenę, t. y. savarankiškesnę, labiau miestšką. Tai priemiestis, kurio gyventojai – visų pirma ekonominėmis / prekybinėmis galimybėmis suinteresuoti katalikai miestiečiai.

Vokiečių miestas kūrėsi Ldk Jogailos valdymo laikotarpiu (arba pačioje Ldk Algirdo valdymo pabaigoje), ir tai rodo archeologinė medžiaga⁵⁹. Vienalaikės keramikos paplitimas ir intensyvus kultūrinis sluoksnis atskleidžia, kad kūrimasis Smėlynėje vyko staigiai ir per vieną–du dešimtmečius ji buvo tankiai apgyvendinta⁶⁰. XIV a. 8–9-uoju dešimtmečiais besiformuojančio Vokiečių miesto teritorija buvo išsidėsčiusi maždaug 50–80 m spinduliu aplink Šv. Mikalojaus bažnyčią (žr. 1 pav.). Tuo metu priemiestis galėjo užimti šiek tiek daugiau nei 6 ha teritoriją. Įkurti priemiestį Smėlynėje, t. y. apgyvendinti iš karto didelę teritoriją, leido politiniai, socialiniai ir ekonominiai Ldk Jogailos valdymo laikų pokyčiai. Vokiečių miesto atsiradimą laikytume jo politikos pasekme: jis paskyrė konkrečią teritoriją atvykėliams vokiečiams (pirmiausia Livonijos) pirkliais ir amatininkams bei joje leido statyti bažnyčią.

⁵⁶ BARONAS, Darius. Nuo pirmųjų misijų iki Lietuvos krikšto (1009–1387). In *Krikščionybės Lietuvoje istorija*. Sud. Vytautas ALIŠAUSKAS. Vilnius, 2006, p. 49.

⁵⁷ SEMKOWICZ, Władysław. Hanul, namiestnik wileński (1382–1387) i jego ród. *Ateneum Wileński: czasopismo naukowe poświęcone badaniom przeszłości ziem W. X. Litewskiego*, 1930, r. 7, z. 1–2, s. 16.

⁵⁸ *Ibid.*, s. 1–20.

⁵⁹ Ankstyviausių, XIV a. trečiuoju ketvirčiu datuojamų, buitinės keramikos radinių yra aptikta keliose tyrinėtosiose vietose vakarinėje Vilniaus senamiesčio teritorijoje. Šio laikotarpio keramikos radavietės koncentruojasi dabartinių Arklių ir Rūdinkų gatvių teritorijoje, Žemaitijos ir Pranciškonų gatvės rajone, žr. KAPLŪNAITĖ, I. Op. cit., p. 139, 8 priedas. Pranciškonų g. 4a fiksuotos ūkinės duobės, žr. VĖŽEVIČIENĖ, Vitalija; BRAZAITIS, Džiugas; DARGYTĖ, Neringa. Pranciškonų gatvė 4A. *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2015 metais*. Vilnius, 2016, p. 376–384. Kitur aptikta tik pavienių radinių, kas rodo apgyvendinimo retumą, būdingą periferijai. Radaviečių, nors ir negausių, išsidėstymas atskleidžia atsiradusį susidomėjimą vakarų krypties keliais (Rūdinkų ir Trakų) dar prieš tai, kai atsirado priemiestis aplink Šv. Mikalojaus bažnyčią.

⁶⁰ Plačiau žr. KAPLŪNAITĖ, I. Op. cit., p. 60–65.

Krikščioniškų darinių kūrimasis Vilniuje atskleidžia pačių bendruomenių poreikį gyventi patogiai, tačiau kartu jų lokalizacijos ir užimamų erdvių analizė rodo skirtingą kūrimosi pobūdį. Stačiatikiai jau XIV a. pradžioje ėmė kurti atskirą priemiestį: jie įvaldė dabartinio Vilniaus senamiesčio rytinę dalį ir per ateinančius dešimtmečius vis plėtė savo teritoriją. Tuo tarpu katalikai pradžioje kūrėsi papilyje ir tik XIV a. trečiajame ketvirtyje susiklostė sąlygos jiems formuoti atskirą priemiestį toliau nuo valdovo dvaro. Taigi bendruomenių lokalizacija buvo ženkliai veikiama jų užimamos (ir besikeičiančios) padėties. Šiuos skirtumus tarp krikščionių turėjo lemti keli veiksniai: valdovo požiūris, jo planai kiekvienai iš bendruomenių, svyravimai tarp Rytų ir Vakarų krikšto pasirinkimo. Be šių veiksnių, turėjo būti ir paprastesnė priežastis – stačiatikių tiesiog turėjo būti daugiau. Jie iš karto kūrė savo priemiestį, o katalikams tokia galimybė atsirado tik kartu su demografiniais, politiniais ir ekonominiais pokyčiais, į valdžią atėjus Ldk Jogailai. Būtent nuo tada Vilniuje jau galime kalbėti apie du krikščioniškus priemiesčius – rytinėje dalyje *Civitas Rutenica*, vakarinėje Vokiečių miestą.

Krikščioniškieji priemiesčiai

XIV a. trečiajame ketvirtyje Vilniuje prieš pat katalikišką Lietuvos krikštą jau buvo apgyventa gana didelė dabartinio senamiesčio dalis. Rytinėje dalyje apie 12 ha dydžio teritoriją buvo užėmęs *Civitas Rutenica*, vakarinėje pusėje kūrėsi apie 6 ha ploto Vokiečių miestas. Be krikščioniškų bendruomenių, mieste, žinoma, gyveno vietinių lietuvių. Archeologinės medžiagos paplitimas rodo, kad šiuo laikotarpiu jie kūrėsi apie Kreivąją pilį, aplink valdovo dvarą, dabartinio Bernardinų sodo aplinkoje, aplink Šv. Jonų bažnyčią, taip pat greičiausiai palei Rūdninkų krypties kelią⁶¹. Taip formavosi keli priemiesčiai, kuriems ilgainiui susijungus išaugo Vilniaus miestas⁶². Priemiesčiai artėjo vienas prie kito, tačiau galutinai susiliejo tik pastačius Vilniaus gynybinę sieną XVI a. pirmajame ketvirtyje.

Tačiau iki 1387 m. krikšto dar reikia kalbėti apie skirtingus darinius, kuriuose atskirai viena nuo kitos gyveno trys Vilniaus bendruomenės: pagonys, stačiatikiai ir katalikai. XIV a. trečiajame ketvirtyje, jau esant daugiau ar mažiau lygiaverčiams priemiesčiams, galima išskirti ir palyginti dviejų krikščioniškų darinių bruožus.

Stačiatikiai dabartiniame Vilniaus senamiestyje apsigyveno anksčiau ir čia jie užėmė teritoriją rytinėje dalyje. Katalikiškas priemiestis įkurtas vakarinėje Vilniaus sena-

⁶¹ Ibid., p. 139, priedas nr. 8.

⁶² Idėja, kad Vilniaus miestas išaugo iš atskirų gyvenviečių, o ne plečiantis papilio gyvenvietei, pirmą kartą suformuluota G. Vaitkevičiaus ir K. Katalyno. Plg. KATALYNAS, Kęstutis; VAITKEVIČIUS, Gediminas. Vilniaus miesto raida XIV–XVII amžiais. *Baltų archeologija*, 1995, nr. 4 (7), p. 31.

miesčio dalyje, prie rytų–vakarų krypties kelių. Gynybos požiūriu tai nėra tokia saugi ir pačios gamtos izoliuota aikštelė kaip pietvakarinė Gedimino kalno papėdė. Tačiau lygus reljefas daug patogesnis gyventi. Čia ryškus tik vienas staigus paaukštėjimas⁶³, kuris ir buvo išnaudotas statyti čia pirmai bažnyčia (Šv. Mikalojaus). Kaip ir *Civitas Rutenica* atveju, čia taip pat buvo daug erdvės plėstis. Kita svarbi kūrimosi šioje vietoje aplinkybė buvo vandens pasiekiamumas: šalia net keli upeliai (įskaitant Vingrės), gausu šaltinių. Didesnis skirtumas tarp dviejų krikščioniškų bendruomenių erdvių yra atstumas nuo pilies – *Civitas Rutenica* buvo arčiau. Tačiau nemanytume, kad šis atstumas turėjo lemiamą reikšmę ar buvo apgalvotas. Tiesiog Rusėnų miestas įsikūrė anksčiau ir turėjo daugiau galimybių pasirinkti teritoriją.

Greičiausiai nėra sutapimas, kad krikščioniškieji priemiesčiai itin tvarkingai išsidėstę skirtingose Vilniaus pusėse: stačiatikiškai rytinėje, katalikai vakarinėje, o juos skiria šiaurės–pietų krypties kelias nuo / link pilies. Bendruomenės logiškai įsikūrė taip, kad joms būtų patogiau, atitinkamai prie rytų ir prie vakarų krypties kelių.

Archeologinė medžiaga rodo kai kurias buvusias ribas tarp bendruomenių. Pavyzdžiui, tarp rytinės stačiatikiškos ir vakarinės katalikiškos miesto dalių išsiskiria labai aiški ilgaamžė riba – juosta tarp dviejų šiaurės–pietų krypties kelių (nuo pilies teritorijos, Medininkų ir Rūdninkų kryptimis), kurios centru nuo XV a. vidurio tapo Rotušė su prekyviute. Pietinėje dalyje katalikus ir stačiatikius skyrė natūrali riba – nuolatinių vandens tėkmių plaunami istoriniai 50, 51, 54 kvartalai, urbanizuoti tik XVI a., kanalizavus paviršinius vandenius⁶⁴. Apie šių dviejų rajonų susijungimą galima kalbėti tik nuo XVI a. Tiesa, negalima pasakyti, ar egzistavo valdovo nurodymas, reglamentuojantis bendruomenių lokalizaciją mieste, ar ribos susidarė natūraliai, t. y. pačioms bendruomenėms išlaikant atstumą nuo kito tikėjimo atstovų. Kaip ir nėra jokio pagrindo kalbėti apie buvusius priemiesčių įtvirtinimus vienas nuo kito, tuo akcentuojant esą galimą vidinę grėsmę iš kitų miestiečių pusės. Šaltiniuose nėra užfiksuota konfliktinių situacijų tarp stačiatikių ir katalikų. Didesnio priešiško tarp bendruomenių neliudija ir archeologinė medžiaga. Pavyzdžiui, žinoma, kad Novgorode atvykėliai katalikų pirkliai nuolat konfliktavo su vietiniais gyventojais, todėl vos atvykę jie pirmiausia apsitverdavo savo teritoriją stipria tvora, galinčia apginti nuo vietinių miestiečių⁶⁵. Jų tvoros čia buvo tveriamos iš gerokai storesnių kuolų: vietiniai novgorodiečiai naudojo 12–14 cm (daugią daugiausia 20–22 cm) skersmens kuolus, o atvykėliai – apie 40 cm skersmens kuolus⁶⁶. Vilniuje fiksuotos tvorų liekanos grei-

⁶³ Kaip nurodo L. Dzikas, bažnyčia statyta ant statybos metu toje vietoje buvusios kalvelės (DZIKAS, Liudvikas. Vilniaus senamiesčio raida archeologijos duomenimis (iki XVIII a.). I dalis. Tekstas. Vilnius, 1990. *Vilniaus apskrities archyvas*, f. 1019, ap. 11, b. 4405, l. 54.

⁶⁴ Lietuvos istorijos instituto ir Gamtos tyrimų centro 2012–2013 m. projekto „Gamtinių sąlygų transformacijos Lietuvos miestuose (I etapas, XIV–XVIII a.)“ duomenys.

⁶⁵ РЫБИНА, Елена. *Новгород и Ганза*. Москва, 2009, с. 129.

⁶⁶ Ibid.

čiau žymi sklypų ar sodybų ribas, o ne rodo gynybos nuo vidaus priešų poreikį. Pvz., Vokiečių mieste, dabartinėje Žemaitijos g. 6 ir 8, aptiktų medinių rąstų didžiausias skersmuo siekė tik iki 23 cm⁶⁷. Manytume, kad Vilniuje reikia kalbėti apie tarp atskirų bendruomenių egzistavusį atstumą, o ne apie jų atvirą priešišumą, išreikštą gynybiniais įtvirtinimais.

XIV a. pabaigoje *Civitas Rutenica* pasiekė savo plėtros piką. Tuo laikotarpiu priemiestis užėmė apie 15 ha plotą (žr. 1 pav.). Šią teritoriją iš šiaurės ribojo dabartinė Literatų gatvė, rytuose – Vilnios upė ir Bokšto gatvė bei dalis Užupio priemiesčio; pietinę ribą žymi dabartinės Šv. Kazimiero bei Subačiaus gatvės; vakarinė *Civitas Rutenica* riba buvo ties Pilies ir Didžiosios gatvių linija. Šią teritoriją taip pat gerai žymi cerkvės, kurių tuo metu Rusėnų mieste buvo vienuolika. Dar trys cerkvės buvo už Rusėnų miesto ribų – Šv. Trejybės (šalia dabartinių Aušros vartų); Šv. Petro ir Povilo Užupyje bei Kristaus Prisikėlimo, į vakarus nuo Didžiosios gatvės (ten, kur dabar įsikūręs Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras). Tokia cerkvių gausa neturėtų stebinti. Manytume, kad to laikotarpio cerkvės nebuvo tokios, kokias mes dabar įsivaizduojame – mūrinės ir didelio ploto. XIV a. cerkvės turėjo būti visų pirma nedidelės ir beveik be išimties medinės, plotu labiau primenančios kopolyčias negu cerkves.

Cerkvių lokalizacija žymi ne tik *Civitas Rutenica* teritoriją, bet gali nurodyti ir vienos iš ankstyviausių turgaviečių vietą. Taip pagal slavišką tradiciją Kijevo Rusios miestuose Šv. Paraskevos cerkvės visada (išskyrus Kijevo) buvo statomos prie turgavietės⁶⁸. Tokiu atveju viena iš ankstyviausių turgaviečių dabartinio Vilniaus senamiesčio teritorijoje galėjo būti buvusiam Siuvėjų kvartale (kur dabar įsikūręs senamiesčio turgelis). Ties šia vieta buvo pagrindinių krypčių kelių kryžkelė. Manytume, kad *Civitas Rutenica* buvo traukos centras, nulėmęs šios kryžkelės atsiradimą. Besikuriančio miesto struktūroje atsiradus naujam svarbiam teritoriniam vienetui, neišvengiamai turėjo transformuotis jau esamas kelių tinklas – infrastruktūra turėjo prisitaikyti prie pakitusių sąlygų⁶⁹.

Tuo tarpu Vokiečių miestas XIV a. 8–9-uju dešimtmečiais užėmė dar gerokai už *Civitas Rutenica* mažesnę plotą, t. y. jis buvo išsidėstęs apie 6 ha dydžio teritorijoje, pasklidusioje 50–80 metrų spinduliu aplink Šv. Mikalojaus bažnyčią⁷⁰ (žr. 1 pav.). Vienalakis tam tikrų keramikos formų paplitimas ir storas bei intensyvus kultūrinis sluoksnis rodo, kad kūrimasis čia vyko staigiai, ir per vieną du dešimtmečius teritorija buvo

⁶⁷ JANKAUSKAS, Adolfas. 1979 m. Vilniaus m. Žemaitijos g. Nr. 8/11 vykdytų archeologinių tyrimų ataskaita. Vilnius, 1981. *LIIBRS*, f. 1, b. 833; JANKAUSKAS, Adolfas. 1980 m. Vilniaus m. Žemaitijos g. Nr. 8/11 vykdytų archeologinių tyrimų ataskaita. Vilnius, 1981. *LIIBRS*, f. 1, b. 834.

⁶⁸ ТИХОМИРОВ, Михаил. *Древнерусские города*. Москва, 1956, c. 249.

⁶⁹ VALIONIENĖ, Oksana. Viduramžių Vilnius: planinės struktūros raida XIV–XV a. *Lietuvos pilys*, 2008, t. 4. Vilnius, 2009, p. 54–61.

⁷⁰ KAPLŪNAITĖ, I. Op. cit., p. 139, 8 priedas.

tankiai apgyventa⁷¹. Nuo besiformuojančio katalikiškojo priemiesčio keliai nusitęsę vakarų ir pietų kryptimis (abi kryptys į katalikiškus Livonijos ir Lenkijos kraštus). Remiantis Šv. Mikalojaus bažnyčios lokalizacija, priemiestis orientuotas visų pirma į dabartinės Naugarduko gatvės trasą (ją pirmasis identifikavo Marianas Morelowskis⁷²). Nuo čia priemiestis laikui bėgant plėtėsi Rūdninkų krypties kelio ir dabartinės Trakų gatvės link.

Vokiečių miestas buvo užstatytas pastatais jau XIV a. 8–9-uju dešimtmečiais, tai rodo ir jau minėtas 1387 m. privilegijos tekstas: „atiduodame dalį mūsų Vilniaus miesto su sklypais ir namais, ir namų gyventojais, ir visomis priklausomybėmis“⁷³. Taip pat Ldk Jogailos privilegijoje Vilniaus vyskupui paminėti keli objektai: Šv. Mikalojaus bažnyčia, Češkaus namai, Mažesniųjų brolių namai⁷⁴. Kai kurių tyrėjų nuomone, šalia Šv. Mikalojaus bažnyčios buvo viena ankstyviausių Vilniaus senamiestyje turgaviečių⁷⁵. Tokį pavyzdį turime Gdanske, kur greta Šv. Mikalojui skirtos bažnyčios buvo viena iš turgaviečių⁷⁶. Spėtume, kad ir Vokiečių mieste, galbūt priešais Šv. Mikalojaus bažnyčią, dabartinėje Žemaitijos gatvėje, didesnė ar mažesnė turgavietė galėjo būti jau iki krikšto. Tiesa, čia rasta medinio užstatymo liekanų⁷⁷, tuo tarpu viešosios erdvės pėdsakų nepastebėta.

Paskutinius pagonybės metus išgyvenančiame Vilniuje savo erdves plėtė krikščioniškos bendruomenės. Nors ir pastebima kūrimosi skirtumų, tačiau vis dėlto reikia kalbėti apie jas jungiančius bruožus. Priemiesčiai kūrėsi taip, kad čia gyvenantiems žmonėms būtų patogų gyventi ir užsiimti įprasta miestiečiams kasdiene veikla – amatais, prekyba. Augantys priemiesčiai traukė kurtis naujus žmones, o jų plotai vis artėjo vienas prie kito. Po 1387 m. krikšto vakarinė senamiesčio dalis staigiai išsiplėtė, čia pradėjo kurtis atvykėliai lenkai katalikai, taip pat jau ir lietuviai naujakrikštai. Nepaisant katalikiškojo krikšto, savo pozicijos neprarado Rusėnų miestas. Tiesa, priėmus katalikiškąjį krikštą, matyti Jogailaičių pastangos įvairiais draudimais ir privilegijomis apriboti stačiatikių tiek asmenines, tiek religines laisves ir taip užleisti vietą katalikybei. Tačiau būta ir išimčių, tokių kaip Kristaus Prisikėlimo cerkvės statyba dabartinėje Stiklių gatvėje. Konstantino Ostrogiškio atvejis, kai 1514 m. valdovui leidus buvo pastatytos dvi naujos ir suremontuota viena sena mūrinė cerkvė, rodo, kad dar ilgai po Lietuvos krikšto stačiatikiai Vilniuje užėmė svarbius postus ir buvo paisoma

⁷¹ Ibid., p. 60–66.

⁷² MORELOWSKI, Marian. Vilnius prieš 1655 metus. Rekonstrukcinio plano 318 numerių paaiškinimas. Mašinėraštis. Vilnius, [1940–1942]. *Vilniaus apskrities archyvas*, f. 1019, ap. 11, b. 4358.

⁷³ *Lietuvos istorijos šaltiniai...*, p. 58.

⁷⁴ Ibid., p. 58.

⁷⁵ REKLAITIS, Paulius Viktoras. Vilniaus Šv. Mikalojaus bažnyčia ir jos reikšmė miesto istorijoje. In *Vilniaus Šv. Mikalojaus bažnyčia*. Sud. Viktoras PETKUS. Vilnius, 2004, p. 344.

⁷⁶ KOTER, Marke; KULESZA, Mariusz. The plans of medieval Polish towns. *Urban Morphology*, 1999, vol. 3, no. 2, p. 75.

⁷⁷ JANKAUSKAS, A. 1979 m. Vilniaus...; JANKAUSKAS, A. 1980 m. Vilniaus...

jų norų. Taigi stačiatikiai ir toliau liko svarbia Vilniaus miestiečių dalimi. XV a. Vilniuje pradėjo kurtis ir žydų gyvenamasis rajonas (vėliau – getas). Ilgainiui bendruomenės tiek priartėjo viena prie kitos, kad ribos tarp skirtingų priemiesčių išsityrynė. Kaip minėta, vizualiai visas jas į vieną miestą sujungė XVI a. pirmajame ketvirtyje pastatyta Vilniaus gynybinė siena.

Krikščioniškų bendruomenių reikšmė pagoniškame Vilniuje

92

Augant Vilniaus svarbai, Lietuvos didieji kunigaikščiai suprato atvykėlių teikiamą naudą. Taigi palankios sąlygos krikščionims taikiai kurtis susidarė kartu su miesto, daugiakultūrio ir daugiakonfesio darinio, formavimosi procesu. Apsigyvenę pagoniškame mieste, stačiatikiai ir katalikai neišvengiamai vaidino tam tikrus vaidmenis socialinėje, konfesinėje, politinėje-ekonominėje erdvėje ir urbanistinėje struktūroje – miesto plane.

Katalikų pirklus ir amatininkus reikėjo kviesti, o stačiatikių atvykimas buvo valdovų vykdomos Rytų politikos pasekmė. Todėl galima sakyti, kad besikuriančiame Vilniuje stačiatikiai jautėsi laisviau. Tai iliustruoja ir ankstyvas Rusėnų priemiesčio formavimosi rytinėje miesto dalyje, toliau nuo valdovo dvaro. Palankus požiūris suteikė galimybių ir lengvesnei stačiatikiškojo tikėjimo sklaidai mieste. Nors stačiatikiškoji christianizacija XIV a. pirmojoje pusėje nebuvo, bent oficialiai, skatinama, ji vyko per kasdienį gyvenimą. Stačiatikybė buvo artimesnė lietuviams – nemaža dalis to meto valdančiojo elito buvo patys priėmę stačiatikių tikėjimą. Seniausią lietuvių kalbos krikščioniškų terminų sluoksnį sudarė rusų kalbos skoliniai⁷⁸. Tą patvirtina ir archeologijos duomenys. Pirmųjų etninės Lietuvos centrų Kernavės ir Vilniaus kapinynuose (Kriveikiškio ir Bokšto g.) aptikta įkapių su krikščioniškais simboliais. Taigi matyti, kad dar iki oficialaus Lietuvos krikšto vyko ir stačiatikiškoji christianizacija.

Besikuriantis stačiatikiškasis priemiestis turėjo įtakos miesto planui: jame suformuota viena pagrindinių sankryžų svarbiausiomis kryptimis. *Civitas Rutenica* atsiradimas keitė gatvių tinklą, tapo nauju traukos centru, kurio link vystėsi miestas. Čia buvo ir seniausias žinomas Vilniaus kapinynas bei turgavietė. Teritorija pasižymėjo cerkvių gausa (XIV a. pabaigoje jų, kaip minėta, galėjo būti net vienuolika), kuri taip pat turėjo įtakos miesto erdvėms. Sunku pasakyti, kiek įtakos cerkvių architektūra galėjo turėti apskritai Vilniaus miesto architektūrai, kadangi ankstyvųjų cerkvių neišliko. Didžioji dalis jų buvo medinės, mūrinių cerkvių liko tik fragmentai, pvz., Skaisčiausiosios Dievo motinos soboras, statytas Kijevo meistrų pagal Kijevo soboro pavyzdį. Ženklių

⁷⁸ GUDAVIČIUS, E. *Lietuvos istorija...*, p. 187.

romaninio stiliaus pėdsakų pastebima medinėje Šv. Paraskevos cerkvėje, tačiau išlikęs tik jos XIX a. piešinys⁷⁹.

Atvykdami į Vilnių stačiatikiai su savimi atsinešė amatininkystės žinių. Ypač tai ryšku juvelyrikos srityje, visų pirma plintant naujoms spalvotųjų metalų apdirbimo technologijoms. Kartu su stačiatikių atėjimu Lietuvoje pradėta naudoti metalo spaudimo technika. Dirbinių, pagamintų naudojant šią techniką (apgalvių plokštelių), aptikta Kernavės Kriveikiškio, Bokšto g. Vilniuje ir periferiniuose Lietuvos kapinynuose. Nors stačiatikių įtaka labiau pastebima kasdienybėje⁸⁰, tačiau ji, didesnė ar mažesnė, turėjo būti jaučiama ir miesto viešajame gyvenime. Ypač laikotarpiu iki katalikiško krikšto priėmimo⁸¹, kai Lietuvos didieji kunigaikščiai dar svyravo tarp Rytų ir Vakarų religijų pasirinkimo. O ir vėliau stačiatikiai, nepaisant kai kurių teisių apribojimų, liko svarbia visuomenės dalimi.

Katalikų bendruomenės pasirodymas Vilniuje susijęs su Lietuvos didžiųjų kunigaikščių XIII a. pabaigoje – XIV a. vykdyta krašto atnaujinimo politika. Savitas Vilniaus bruožas yra tai, kad katalikų apgyvendinimo priežastys čia buvo ekonominės ir politinės, o ne karinės ar religinės, kaip kaimyniniuose kraštuose, kur katalikai buvo kviečiami, siekiant šalies christianizacijos. Katalikų bendruomenė Vilniuje įsiliejo į miesto gyvenimą (per santuokas, prekybos ryšius ir pan.), tapo besiformuojančio miestiečių luomo dalimi. Taikus katalikų kūrimasis dar pagoniškame mieste leido jiems atlikti tam tikrą vaidmenį. Katalikai pagoniškame mieste atstovavo savo tikėjimui. Ne prievarta, bet per kontaktus ir matomą pavyzdį, šį tikėjimą neišvengiamai perėmė ir dalis pagonių⁸². Nors neturime duomenų, kurie leistų atsekti konvertitų skaičių ir taip nustatyti katalikiškosios christianizacijos mastus Vilniuje iki 1387 m., galime spėti, kad nekonfliktiškas katalikų kūrimasis šalia pagonių galėjo palengvinti vėlesnį krikšto priėmimą.

Be katalikų vaidmens sklindant tikėjimui, labai ryški jų įtaka miesto erdvinės struktūros pokyčiams. Besikuriantis Vokiečių miestas formavo vakarinę dabartinio Vilniaus senamiesčio dalį, veikė jos infrastruktūrą. Bažnyčių statyba ir užstatymo plėtra katalikiškajame priemiestyje koregavo gatvių tinklą ir kūrė naujas miesto erdves. Kartu su katalikais ir mūro technika Vilnių pasiekė gotikinė architektūra (pirmoji mūrinė gotikinė bažnyčia Smėlynėje buvo Šv. Mikalojaus). Taip pat būta ryškaus katalikų vaidmens Vilniaus viešajame gyvenime. Būdami kitatikiais pagoniškame mieste, jie siekė tam tikrų teisių, kurios ilgainiui pradėtos taikyti visiems miestiečiams. Taip katalikai iš dalies prisidėjo prie Magdeburgo teisės plitimo šalyje. Be to, atvykę iš

⁷⁹ DRĖMA, Vladas. *Dingęs Vilnius*. Vilnius, 1991, p. 181.

⁸⁰ NIKŽENTAITIS, A. *Ikikrikščioniška Lietuvos visuomenė...*, p. 32.

⁸¹ Po 1387 m. didžioji dalis Lietuvos valdančiojo elito buvo katalikai. Tačiau tas elitas atsižvelgė į daugiakonfesinį visuomenės pobūdį. Plg. KIAUPIENĖ, Jūratė; PETRAUSKAS, Rimvydas. *Nauji horizontai: dinastija, visuomenė, valstybė. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė 1386–1529 m.* (Lietuvos istorija, t. IV). Ats. red. Jūratė KIAUPIENĖ. Vilnius, 2009, p. 211.

⁸² Pvz., yra žinoma, kad po 1341 m. pranciškonų kankinystės įvykus stebuklui, kai kurie pagonys atsivertė į krikščionių tikėjimą, žr. BARONAS, D.; DUBONIS, A.; PETRAUSKAS, R. Op. cit., p. 525.

miestų, kur aptariamuoju laikotarpiu jau buvo išsiskyrę miestiečių luomai, katalikai neatsiejami ir nuo Vilniaus miestiečių luomo formavimosi.

Reikia nepamiršti ir katalikų įtakos ekonominiam krašto gyvenimui. Jau Ldk Gedimino laiškuose atsiskleidžia apgalvotas šalies valdovo noras pritraukti į miestą amatininkų ir pirklių, kurie padėtų pakelti Vilniaus amatų lygį. Atsineštos naujos amatų tradicijos, sujungus jas su jau esančiomis mieste, galėjo teigiamai paveikti miesto ekonominį gyvenimą. Taip Vilniuje buvo įdiegta mūro statyba, išplito naujos keramikos formos, intensyvėjo prekybos kontaktai.

Vietoje išvadų

94

Straipsnio pradžioje iškėlėme klausimą, ar tikrai dvi krikščioniškosios Vilniaus bendruomenės buvo tokios skirtingos, kaip gali pasirodyti iš pirmo žvilgsnio. Nors jų atvykimo ir įsikūrimo Vilniuje priežastys ir aplinkybės skyrėsi, tačiau abi bendruomenės atliko tam tikrus vaidmenis, kurie atitiko jų specifiką. Kaip matome, tie vaidmenys nebuvo tokie skirtingi. Krikščionių – ir stačiatikių, ir katalikų – reikšmę ir įtaką mieste didele dalimi lėmė didžiųjų Lietuvos kunigaikščių vykdyta politika ir jų planai kiekvienai iš bendruomenių. Galima sakyti, kad valdovai išnaudojo abiejų bendruomenių geriausias „savybes“, siekdami didžiausios naudos besikuriančiam miestui ir, žinoma, savo aplinkai. Taigi stačiatikiai buvo naudingi kaip kariai (pradiniame etape), nagingi juvelyrų, pirklių. Pranciškoniai vienuoliai dirbo raštinėje, katalikai amatininkai padėjo įdiegti mieste mūro statybą, plėtoti prekybą vakarų kryptimis. Taip, nors ir skirtingi, krikščionys tapo besikuriančio Vilniaus sudėtine dalimi.

Krikščioniškosioms bendruomenėms augant, jos tapo vis mažiau priklausomos nuo didžiųjų kunigaikščių. Prieš pat katalikišką Lietuvos krikštą jau buvo susiformavę priemiesčiai dabartiniame Vilniaus senamiestyje – stačiatikiškasis *Civitas Rutenica* ir katalikiškasis Vokiečių miestas. Krikščionybės atstovai, iš pradžių buvę atvykėliais pagoniškame Vilniuje, ilgainiui virto neatsiejama besiformuojančios privilegijuotos miestiečių bendruomenės dalimi.

Straipsnyje naudoti publikuoti šaltiniai

Chartularium Lithuaniae res gestas magni ducis Gedeminne illustrans = Gedimino laišakai. Parengė S. C. ROWELL. Vilnius, 2003.

Heinrici Chronicon Livoniae (Scriptores rerum Germanicarum, 31). Ed. Leonid ARBUSOW, Albertus BAUER. Hannoverae, 1955.

Lietuvos TSR istorijos šaltiniai. T. 1: *Feodalinis laikotarpis.* Vyr. red. Juozas ŽIUGŽDA. Vilnius, 1955.

VYGANDAS Marburgietis. *Naujoji Prūsijos kronika.* Red. Kęstutis GUDMANTAS. Vilnius, 1999.

Straipsnyje naudoti ankstesni tyrimai

- BARANAUSKAS, Tomas. *Lietuvos valstybės ištakos*. Vilnius, 2000.
- BARONAS, Darius. Christians in Late Pagan, and Pagans in Early Christian Lithuania: the Fourteenth and Fifteenth Centuries. *Lithuanian Historical Studies*, 2014, vol. 19. Vilnius, 2015, pp. 51–81.
- BARONAS, Darius. Nuo pirmųjų misijų iki Lietuvos krikšto (1009–1387). In *Krikščionybė Lietuvoje istorija*. Sud. Vytautas ALIŠAUSKAS. Vilnius, 2006, p. 13–50.
- BARONAS, Darius. Pranciškonų misionieriai ir kankiniai Lietuvoje XIII–XIV a. In *Pirmieji pranciškonų žingsniai Lietuvoje XIII–XVII a.* Sud. Darius BARONAS. Vilnius, 2006, p. 9–31.
- BARONAS, Darius. *Vilniaus pranciškonų kankiniai ir jų kultas XIV–XX a.* Vilnius, 2010.
- BARONAS, Darius; DUBONIS, Artūras; PETRAUSKAS, Rimvydas. *XIII a. – 1385 m.: valstybės iškilimas tarp Rytų ir Vakarų* (Lietuvos istorija, t. III). Ats. red. Artūras DUBONIS. Vilnius, 2011.
- DRĖMA, Vladas. *Dingęs Vilnius*. Vilnius, 1991.
- DUBONIS, Artūras. Lietuva po karaliaus Mindaugo mirties: kova dėl sosto 1264–1268 m. In *Istorijos akiračiai. Skiriama profesorius, habilituoto daktaro Antano Tylos 75-mečiui*. Red. Edmundas RIMŠA. Vilnius, 2004, p. 65–76.
- GUDAVIČIUS, Edvardas. Brunonas Kverfurtietis ir Lietuva. In *1009 metai: šv. Brunono Kverfurtiečio misija* (Fontes ecclesiastici historiae Lithuaniae, 5). Sud. Inga LEONAVIČIŪTĖ. Vilnius, 2006, p. 9–65.
- GUDAVIČIUS, Edvardas. *Lietuvos istorija*. T. I: *Nuo seniausių laikų iki 1569 metų*. Vilnius, 1999.
- JONAITIS, Rytis. Civitas Rutenica Vilniuje XIII–XV a. Disertacija. Klaipėda, 2013.
- JONAITIS, Rytis. Orthodox Churches in the Civitas Rutenica Area of Vilnius: The Question of Location. In *Settlements and Towns. Dedicated to the 50th Birthday of Associate Prof Dr Gintautas Zabiela* (Archaeologia Baltica, vol. 16). Klaipėda, 2011, pp. 110–128.
- KAPLŪNAITĖ, Irma. *Vilniaus miesto katalikiškoji dalis XIV–XVI amžiaus pradžioje*. Disertacija. Klaipėda, 2015.
- KATALYNAS, Kęstutis. *Vilniaus plėtra XIV–XVII a.* Vilnius, 2006.
- KATALYNAS, Kęstutis; VAITKEVIČIUS, Gediminas. Vilniaus miesto raida XIV–XVII amžiais. *Baltų archeologija*, 1995, nr. 4 (7), p. 25–32.
- KIAUPA, Zigmantas; KIAUPIENĖ, Jūratė; KUNCEVIČIUS, Albinas. *Lietuvos istorija iki 1795 metų*. 2-oji laida. Vilnius, 1998.
- KIAUPIENĖ, Jūratė; PETRAUSKAS, Rimvydas. *Nauji horizontai: dinastija, visuomenė, valstybė. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė 1386–1529 m.* (Lietuvos istorija, t. IV). Ats. red. Jūratė KIAUPIENĖ. Vilnius, 2009.
- KITKAUSKAS, Napoleonas. *Vilniaus pilys. Statyba ir architektūra*. Vilnius, 1989.
- KOSMAN, Marcell. *Drogi zaniku pogaństwa u Bałtów*. Wrocław, 1976.
- KOTER, Marke; KULESZA, Mariusz. The plans of medieval Polish towns. *Urban Morphology*, 1999, vol. 3, no. 2, pp. 63–78.
- Krikščionybė Lietuvoje istorija*. Sud. Vytautas ALIŠAUSKAS. Vilnius, 2006.
- KURILA, Laurynas. Lietuvių etninė riba rytuose IX–XII a. (2. Rašytinių šaltinių duomenys). *Lietuvos archeologija*, 2005, t. 28, p. 121–132.
- LUCHTANAS, Aleksiejus; VĖLIUS, Gintautas. Laidosena Lietuvoje XIII–XIV a. In *Vidurio Lietuvos archeologija. Etnokultūriniai ryšiai*. Sud. Audrius ASTRAUSKAS, Mindaugas BERTAŠIUS. Vilnius, 1996, p. 80–88.
- MORELOWSKI, Marian. Vilnius prieš 1655 metus. Rekonstrukcinio plano 318 numerių paaiškinimas. Mašinraštis. Vilnius, [1940–1942]. *Vilniaus apskrities archyvas*, f. 1019, ap. 11, b. 4358.
- MORKŪNAITĖ, Regina. Įvadinės mintys apie Vilniaus miesto istorinį žemėvaizdį. *Miestų praeitis*, 2010, t. 2 [interaktyvus], [žiūrėta 2016 10 18]. Prieitis internete: <<http://senas.istorija.lt/html/mts/mp2/scr/02.htm>>.
- NIKŽENTAITIS, Alvydas. *Ikikrikščioniška Lietuvos visuomenė XIII–XIV a.* Habilitacinis darbas. Vilnius, 1999.
- NIKŽENTAITIS, Alvydas. *Nuo Daumanto iki Gedimino. Ikikrikščioniškos Lietuvos visuomenės bruožai* (Acta Historica Universitatis Klaipedensis, t. V). Klaipėda, 1996.

- PAŠUTA, Vladimiras. *Lietuvos valstybės susidarymas*. Vilnius, 1971.
- PETRAUSKAS, Rimvydas. Valdžia ir valdymas. Nuo kolektyvinio valdymo iki monarchijos. In BARONAS Darius; DUBONIS Artūras; PETRAUSKAS Rimvydas. *XIII a. – 1385 m.: valstybės iškilimas tarp Rytų ir Vakarų* (Lietuvos istorija, t. III). Ats. red. Artūras DUBONIS. Vilnius, 2011, p. 300–321.
- RACKEVIČIUS, Gintautas. *Vilniaus pilys. Gynybinių įtvirtinimų ir statinių raidos bruožai, XIII a. vidurys – XIX a. pradžia*. Mašinarštis. Vilnius, 2009.
- REKLAITIS, Paulius Viktoras. Vilniaus Šv. Mikalojaus bažnyčia ir jos reikšmė miesto istorijoje. In *Vilniaus Šv. Mikalojaus bažnyčia*. Sud. Viktoras PETKUS. Vilnius, 2004, p. 338–359.
- ROWELL, S. C. *Iš viduramžių ūkų kylanti Lietuva. Pagonių imperija Rytų ir Vidurio Europoje, 1295–1345*. Vilnius, 2001.
- SARCEVIČIUS, Saulius. Dainų slėnio paslaptys. *Lietuvos pilys*, 2008, t. 4. Vilnius, 2009, p. 75–94.
- SEMKOWICZ, Władysław. Hanul, namiestnik wileński (1382–1387) i jego ród. *Ateneum Wileńskie: czasopismo naukowe poświęcone badaniom przeszłości ziem W. X. Litewskiego*, 1930, r. 7, z. 1–2, s. 1–20.
- ŠČAVINSKAS, Marius. *Kryžius ir kalavijas. Krikščioniškųjų misijų sklaida Baltijos jūros regione X–XIII amžiais*. Vilnius, 2012.
- ŠČAVINSKAS Marius. Pokyčiai XII–XIII a. pr. Baltijos jūros rytinės pakrantės visuomenių raidoje. In *1260-iejai: Durbės mūšio kontekstai*. Sud. Elvyra SPUDYTĖ. Telšiai, 2016, p. 86–112.
- VAITKEVIČIUS, Gediminas. Ankstyvasis Vilnius: įrodomumo vingiai. *Kultūros paminklai*, 2000, t. 7, p. 174–184.
- VAITKEVIČIUS, Gediminas. *Vilniaus buitinė keramika (XIV–XVII a.)*. Disertacija. Vilnius, 1999.
- VAITKEVIČIUS, Gediminas. *Vilniaus įkūrimas* (Vilniaus sąsiuviniai, t. I). Vilnius, 2010.
- VAITKEVIČIUS, Gediminas. Vilniaus tapsmas. *Miestų praeitis*, 2010, t. 2 [interaktyvus], [žiūrėta 2016 10 18]. Prieitis internete: <<http://senas.istorija.lt/html/mts/mp2/scr/04.htm>>.
- VALIONIENĖ, Oksana. Viduramžių Vilnius: planinės struktūros raida XIV–XV a. *Lietuvos pilys*, 2008, t. 4. Vilnius, 2009, p. 54–61.
- VĖLIUS, Gintautas. *Kernavės miesto bendruomenė XIII–XIV amžiuje*. Vilnius, 2005.
- VĖŽEVIČIENĖ, Vitalija; BRAZAITIS, Džiugas; DARGYTĖ, Neringa. Pranciškonų gatvė 4A. *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2015 metais*. Vilnius, 2016, p. 376–384.
- БАРОНАС, Дарюс. Древнейшие следы пребывания русских в Вильнюсе. *Slavistica Vilnensis. Kalbotyra*, 2004, t. 53, nr. 2, p. 161–166.
- ВЕЛЮС, Гинтаутас. Могильник XIII–XIV вв. в Кернаве (Кривейкиши): этническая принадлежность погребенных. In *Археология и история Литвы и северо-запада России в средневековье: доклады российско-литовского семинара, Вильнюс, 28–30 марта 2011 г.* Ред. и сост. Гедиминас ВАЙТКЯВИЧЮС. Вильнюс, 2013, с. 59–79.
- МУСИН, Александр. *Milites Christi древней Руси. Воинская культура русского средневековья в контексте религиозного менталитета* (Militaria antiqua, VIII). Санкт-Петербург, 2005.
- РЫБИНА, Елена. *Новгород и Ганза*. Москва, 2009.
- ТИХОМИРОВ, Михаил. *Древнерусские города*. Москва, 1956.

SIMILAR OR DIFFERENT? TWO CHRISTIAN COMMUNITIES IN PAGAN VILNIUS

Rytis Jonaitis, Irma Kaplūnaitė

Summary

Lithuania's neighbours in the 13th and 14th centuries were already Christians: Orthodox to the east, Catholics to the north and south. Members of these two branches of Christianity met in pagan Vilnius, which was already looking at choosing a new faith. Orthodox believers were close neighbours, arriving in Lithuania in times of peace as dependants of the grand dukes, while Catholics were firstly associated with 'fire and sword'. Thus, the only link between the two Christian communities in Vilnius seemed to be their status as newcomers. The question arises whether these two communities in pagan Vilnius at the end of the 13th and 14th centuries were really so different, or is it possible to find more connections?

Lithuania's first contacts with Christianity go back to the time before the formation of the state. Christians from the west and the east were close neighbours of the Lithuanians. As with other neighbours, the relationship was accompanied by raids, as well as peace treaties and constant trade and cultural connections. Up to the middle of the 13th century, we can only talk about contacts with Christians, but not their settlement in the country. A greater flow of incomers can be found only with the process of the formation of towns, from the third quarter of the 13th century. With the rulers well aware of the benefits brought by incomers, expanding Vilnius became a centre of attraction for settlers.

Orthodox and Catholics settled in Vilnius under different conditions. One of the main differences in the two Christian communities is in how they occurred. Catholics needed an invitation from the ruler, which we can find in the letters of Grand Duke Gediminas. They needed certain guarantees, including German law and freedom to practise their religion. Meanwhile, Orthodox believers could come without an official invitation, as the ruler's subjects or in his retinue.

Even though both Orthodox and Catholics settled in Vilnius with the permission of the Grand Duke of Lithuania, benefiting the town (and the ruler), the attitude towards them were different. This is reflected in an analysis of the areas where both communities lived. At the beginning of the 14th century, Orthodox started developing a separate suburb: they took over the eastern part of the current Old Town of Vilnius, and they continued expanding the area in the following decades. Meanwhile, Catholics initially settled in the lower ward, and only in the third quarter of the 14th century were there favourable circumstances to start forming a separate suburb (the 'German town'), further from the ruler's palace. Thus, the location of the communities was greatly influenced by their current (and shifting) position. These differences between Christian groups must have been influenced by various factors: the ruler's attitude, his plans for each community, and his hesitation between choosing eastern or western baptism. As well as these, there must have been another reason: Orthodox believers outnumbered the others, and they were accepted as subjects, and not as foreigners. Orthodox believers began forming their own suburb at the very beginning; the Catholics managed to only with the demographic, political and economic changes when Grand Duke Jogaila came to power.

At the beginning of this article, the question was put whether or not the two Christian communities of Vilnius were as different as they seem at first glance. Although the reasons and circumstances for their arrival and settling in Vilnius were different, both communities played their own roles. These roles were not so different. The importance and influence of Christians, both Orthodox and Catholic, were largely determined by the politics of the Grand Dukes of Lithuania, and their plans for each of the communities. The rulers took advantage of the best of both communities, trying to achieve the maximum benefit for the emerging town and, obviously, their own surroundings. Thus, Orthodox believers were useful as warriors (at the beginning), skilled jewellers and merchants. Franciscan monks served the ruler's office. Catholic craftsmen helped to introduce masonry construction and developed trade in a western direction. Thus, different though they were, Christians became integral parts of developing Vilnius.

As the Christian communities grew, they became less dependent on the grand dukes. So in the period just before Lithuania's Catholic baptism, suburbs formed in the current Old Town: the Orthodox 'Civitas Rutenica', and the Catholic 'German Town'. Christians, who were regarded as incomers in pagan Vilnius, eventually became an integral part of the emerging privileged community of Vilnius citizens.